

HOOFDSTUK 6

VERBONDENHEID EN DISTANTIE

6.0. Oriëntatie

Een spreker die tot uitdrukking wil brengen dat hij zich met de toegesprokene meer of minder verbonden voelt, kan dat op verschillende manieren doen; niet alleen omdat hij verschillende realisatieniveaus kan benutten, maar ook omdat aan het concept *verbondenheid* zelf verschillende componenten kunnen worden onderkend. Dat wordt duidelijk als men zich realiseert dat de componenten die in het algemeen bij de karakterisering van attitudes worden onderscheiden (Ajzen & Fishbein 1976) ook voor dit attitudele concept relevant zijn. Zo kunnen m.b.t. *verbondenheid* de volgende resp. *cognitieve*, *affectieve* en *conatieve* componenten worden onderscheiden:

- a. een besef van *gezamenlijkheid* met de ander
- b. het gevoel van een *emotionele band*
- c. een bereidheid zich *aan te passen* aan de ander

In principe zijn dergelijke componenten gezamenlijk aanwezig, en zijn het manifestaties van dezelfde relationele houding. Waar het concept *verbondenheid* de integratieve pool vormt van de dimensie, en *distantie* de differentiërende pool op het continuüm van dezelfde relationele dimensie, karakteriseren we *distantie* of *afstandelijkheid* dan ook als de ontkenning van verbondenheid op de drie componenten.

Ieder van deze componenten, die tot een type subdoel van de centrale doelstelling zoals we die op het continuüm van de verbondenheidsdimensie projecteren, kan worden geherformuleerd, is op zijn beurt weer te verbijzonderen tot een reeks van concretere doelen zoals hieronder gespecificeerd. Voor de eenvoud geef ik uitsluitend specificaties van de extreme doelen op deze dimensie; het moge duidelijk zijn dat daartussen ook waarden bestaan, die we in termen van 'meer of minder' zouden kunnen karakteriseren. De strategieën waarmee deze doelen worden gerealiseerd, zullen in de paragrafen 6.1. t/m 6.3. worden beschreven.

Ad a. Manipuleren van de cognitieve overeenkomst met de hoorder door:

1. het refereren aan gezamenlijke ideeën, houdingen en activiteiten, in heden, verleden of toekomst, dan wel het tot uitdrukking brengen van een ontbreken van overeenstemming in dergelijke opzichten.
2. het presupponeren van een gezamenlijk heden of verleden, of van een gezamenlijke toekomst, dan wel van het ontbreken van een dergelijke gezamenlijkheid in heden, verleden of toekomst.

Ad b. Uitdrukken van emotionele betrokkenheid bij de hoorder door:

1. uit te drukken dat wat H doet/heeft/is/vindt, meer of minder positief dan wel negatief geëvalueerd wordt, dan wel het geheel afzien van een evaluatie van de wereld van H. Het gaat hierbij meestal om gezamenlijkheid in waardering van de elementen uit de wereld van H, maar het is ook mogelijk dat de spreker juist in afkeurende zin over H spreekt. De *intensiteit* van de emotie is daarbij mede criterium is voor de verbondenheids-, dan wel afstandelijkheidsinterpretatie.

2. het uitdrukken van 'mededogen', 'medeleven', en 'medevreugde' met de hoorder; of juist het nadrukkelijk afzien van dergelijke vormen van medeleven .
3. het presupponeren van een emotionele betrokkenheid bij de hoorder, of juist het afzien van dergelijke presupposities.

Ad c. Accommoderend (taal)gedrag t.o.v. de hoorder realiseren door:

1. aanpassing aan de gesprekspartner in conversationeel opzicht, of het nadrukkelijk afzien van dergelijke aanpassingen, en het eventueel nog vergroten van het onderscheid.
2. het presupponeren van aanpassing of juist geen aanpassing aan de gesprekspartner.

Met deze globale verkenning van de nadere taalgebruiksdoelen die op de *verbondenheidsdimensie* kunnen worden onderscheiden, hebben we wel de beoogde effecten gekarakteriseerd, maar natuurlijk niet de werkelijke effecten. Die effecten zijn echter zozeer afhankelijk van de gesprekscontext, dat het ook niet mogelijk is om daaromtrent uitspraken te doen, zonder die contexten daarbij te betrekken. Dat betekent, zoals ook al eerder is gesteld, dat de strategieën worden gekarakteriseerd als mogelijkheden waarover sprekers beschikken, en dat de effectiviteit ervan slechts incidenteel ter sprake komt, in relatie tot besproken voorbeelden. Een tweede punt van aandacht is dat in bovenstaand overzicht voornamelijk die doelen zijn genoemd, die in een rechtstreeks verband staan met het *verbondenheidsconcept*. In de hiervolgende bespreking van de strategieën die benut kunnen worden om de verbondenheidsintentie van de spreker te realiseren zal ik exemplarisch op die kwesties terugkomen.

6.1 Meta-communicatieve uitdrukkingen

Meta-communicatieve uitdrukkingen op de verbondenheidsdimensie die performatief kunnen worden gebruikt (en dan dus illocutieve handelingen realiseren) hebben uit de aard der zaak alleen betrekking op de cognitieve en evaluatieve component van deze dimensie. Als we de componenten zoals onderscheiden in de vorige paragraaf tot uitgangspunt nemen, blijken er echter ook weinig handelingsaanduidingen te zijn, waarvan het *tot uitdrukking brengen van een overeenstemming met de hoorder* tot de kern behoort. Wel zijn er veel performatief te gebruiken uitdrukkingen die als *presuppositie* hebben dat er een gezamenlijkheid is tussen spreker en hoorder. Ook zijn er betrekkelijk veel handelingsaanduidingen waarmee een *waardering* (of het ontbreken daarvan) wordt benoemd, of gepresupponeerd, maar zijn er weinig uitdrukkingen waarmee een negatieve evaluatie van de hoorder wordt beoogd, en in het geheel zelfs geen handelingsuitdrukkingen om aan te duiden dat de spreker geen emotionele betrokkenheid heeft bij de hoorder. Het accommoderen ten opzichte van de hoorder komt natuurlijk niet tot uitdrukking in meta-communicatieve handelingsbeschrijvingen die performatief gebruikt kunnen worden; dat kan uitsluitend gerealiseerd worden op het niveau van de formuleringen, naar we in 6.2. zullen zien. Ik zal een en ander per component toelichten.

1. *uitdrukkingen van de aan- of afwezigheid van cognitieve overeenstemming met de hoorder*

De handelingsaanduidingen die uitdrukken dat de spreker iets gezamenlijks heeft met de hoorder, zijn beperkt tot *instemmen*, *bijvallen*, (*ergens in*) *meegaan* en *bevestigen*. Aan de andere kant van het continuüm treffen we als handelingen aan *afhaken*, *afvallen*, *bestrijden*, *niet instemmen met*, *van mening verschillen* en andere handelingen waar een gezamenlijkheid ontkend wordt. Lexicale lemma's in het midden van het continuüm zijn voor zover ik kan nagaan, schaars. Dat wil zeggen dat er nuancerende formuleringen (hedges) toegevoegd moeten worden aan de meta-

communicatieve uitdrukkingen in het geval er van meer of minder instemming, overeenkomst, etc. sprake is: *ik ga op hoofdlijnen met u mee, ik verschil enigszins met u van mening etc.*

Hoewel dergelijke meta-communicatieve formuleringen onmiskenbaar een mate van gezamenlijkheid uitdrukken ten opzichte van de hoorder, veronderstellen ze tegelijkertijd zo nadrukkelijk een formele context, dat ook bij de 'integratieve' uitdrukkingen, de interpretatie van 'verbondenheid' naar de achtergrond wordt gedrukt. In plaats daarvan lijken dergelijke uitdrukkingen vooral taakgeoriënteerd te zijn, en daarmee relationeel van belang op de coöperatiedimensie. In dat kader zal ik ze dan ook uitvoeriger bespreken.

2. *het presupponeren van gezamenlijkheid of van het ontbreken daarvan*

Sommige aanduidingen voor spreekhandelingen die ook thuishoren op de coöperativiteitsdimensie, bezitten als presuppositie de aanwezigheid of het ontbreken van gezamenlijkheid, afhankelijk van het coöperatieve of karakter van de spreekhandeling in kwestie. Het gaat daarbij om performatieve uitdrukkingen als *adviseren, dreigen, verwijten, beloven etc.* Vanwege het feit dat er sprake is van een al dan niet gezamenlijke oriëntatie op het doel in de interactie, dat als een essentieel kenmerk van de coöperativiteitsdimensie is gekarakteriseerd, zal ik deze uitdrukkingen in hoofdstuk 8 bespreken.

3. *het uitdrukken van emotionele betrokkenheid bij de hoorder*

De intensiteit van de emotionele betrokkenheid (en gebrek daaraan) kan sterk uiteen sterk lopen, samenhangend met de intimiteit van de domeinen van H waarop die houding betrekking heeft. Dat blijkt wel uit de rapportages m.b.t. betrokkenheid en waarderingen: *zeggen dat je...van iemand houdt, iemand bewondert, iemand aardig vindt, aan iemand een hekel hebt, iemand haat etc.* In meta-communicatieve uitdrukkingen op deze dimensie komt dit echter niet tot uitdrukking. De handelingsaanduidingen die performatief zijn te gebruiken, zijn ook als ze integratief zijn gericht, allemaal nogal afstandelijk: *complimenteren, prijzen, eren, respect betuigen*. De domeinen waarop de dergelijke performatieven betrekking hebben, beperken zich tot activiteiten, eigenschappen of bezittingen van de hoorder die voor 'publieke' bespreking in aanmerking komen. Handelingen die een minder positieve emotie ten opzichte van de hoorder tot uitdrukking brengen, en met performatieve werkwoorden kunnen worden gerealiseerd, zijn *kritisieren, kapitelen, kanttekening(en) plaatsen*; deze handelingen kunnen nog slechts op de activiteiten van de hoorder betrekking hebben. Emotionele betrokkenheid bij de gesprekspartner (in positieve of negatieve zin) valt met behulp van meta-communicatieve formuleringen dus eigenlijk nauwelijks uit te drukken.

Wat betreft de differentiërend gerichte handelingen, zou men wellicht ook kunnen denken aan handelingslabels als *desavoueren, grieven* en *vernederen*. De laatstgenoemde drie zijn echter aanduidingen van *perlocutieve* handelingen: ze kunnen alleen in rapporterende zin gebruikt worden t.a.v. de activiteit van een spreker, en niet in performatieve zin, en zoals in hoofdstuk 2 is gesteld, is dat het beslissende criterium voor het onderscheid tussen illocutieve en perlocutieve handelingsaanduidingen. Het gaat daarbij dus niet alleen om benoemingen van sprekersintenties dan wel van hoorderseffecten zoals Allwood (1977) het onderscheid eenvoudig meende te kunnen karakteriseren; met de karakterisering van perlocutieve handelingen worden vaak wel degelijk ook intenties toegeschreven aan de spreker. Ook met de drie bovengenoemde handelingswerkwoorden is dat het geval. De spreker kan die intenties alleen niet zelf met behulp van de betreffende werkwoorden realiseren. Voor Wierzbicka (1987) is dat geen bezwaar om dergelijke werkwoorden toch in haar beschrijving te betrekken, omdat naar zij meent "the primary function of speech acts verbs consists in *interpreting* people's speech acts, not in *performing* speech acts" (a.w. 16). Hoewel men hiermee wel moet instemmen, gelet op het geringe gebruik dat er conversationeel in performatieve zin gebruik gemaakt wordt van dergelijke werkwoorden,

is het niet onbelangrijk of bepaalde werkwoorden of uitdrukkingen strategisch aangewend *kunnen* worden of niet om de betreffende spreekhandeling te realiseren. In de drie werkwoorden worden alleen effecten van spreekhandelingen *gerapporteerd*, in termen van intenties van de spreker die uitsluitend op basis van inferentie aan die spreker kunnen zijn toegeschreven. Omdat ik in het kader van dit boek met name gericht ben op de productie-strategieën, zal ik slechts terloops stilstaan bij meta-communicatieve uitdrukkingen die uitsluitend een rapporterende functie bezitten.

4. *het uitdrukken van (gebrek aan) mededogen, medeleven etc.*

Veel van de handelingen die bij Austin als *behabitives* zijn aangeduid, functioneren op deze dimensie. Hieroe behoren *condoleren* en *feliciteren*, maar ook varianten als *leedwezen betuigen*, *geluk wensen*. Het gebrek aan meeleven wordt uitgedrukt in rapporterende handelingsbeschrijvingen als *iemand uitlachen*, *hard vallen*, *kwetsen*, *op zijn gezicht laten vallen*, *belachelijk maken*, *bespotten*, etc. Net als ten aanzien van de negatieve handelingen die we onder 3 bespraken, hebben die laatste aanduidingen geen performatieve mogelijkheden. Dat wil zeggen dat we ook hier weer het fenomeen tegenkomen dat een spreker niet bijvoorbeeld iemand op zijn gezicht kan laten vallen etc. door een dergelijke uitdrukking te gebruiken; alleen de effecten van een spreekhandeling die met behulp van andere strategieën is gerealiseerd, wordt benoemd in termen van (toegeschreven) intenties.

5. *het presupponeren van een positieve/negatieve houding m.b.t. H*

Uitdrukkingen waarmee illocutieve handelingen kunnen worden gerealiseerd en die een positieve houding ten opzichte van de hoorder presupponeren, zijn beperkt in aantal. Het gaat daarbij om handelingen als *beloven*, *adviseren*, *aanbieden*, *toevertrouwen*, die ook slechts in minimale zin een vorm van emotionele verbondenheid veronderstellen.

Een categorie meta-communicatieve uitdrukkingen die een negatieve evaluatie van een aspect van H presupponeren, en ook de mogelijkheid hebben performatief gebruikt te worden, vinden we in handelingsaanduidingen als *beschuldigen*, *verwijten*, *aantijgen*. Dergelijke handelingen indiceren echter in de eerste plaats een conflict met de hoorder, en worden daarom ook uitvoeriger besproken in het kader van de coöperativiteitsdimensie. Maar enkele opmerkingen wil ik er hier wel over maken, omdat deze illocutieve handelingen veelal ondergebracht worden in de categorie 'expressieven'. Hoewel ze ook inderdaad de houding van de spreker tegenover (een aspect van) H expliciteren, zijn ze echter vooral gericht op het verhelderen van de relatie tot de toegesprokene. Een bijzonder kenmerk van deze handelingen is namelijk het uitlokken van een verantwoording, waarmee de relatie alsnog in veiliger banen zou kunnen worden geleid, dan wel zou kunnen escaleren. In onderzoek van Bradac (1983) is dan ook een relatie vastgesteld tussen de mate waarin er in verontschuldigende (of accepterende) zin wordt gereageerd op *verwijten*, en de mate waarin relaties (tussen echtgenoten b.v.) een neergaande lijn vertonen. Er is dus meer aan de hand dan alleen het uitdrukken van een expressie van de spreker in dergelijke handelingen: er is vooral sprake van een poging de relatie met de hoorder te manipuleren. Daarbij wordt er iets verlangd van de hoorder wat hij (voorlopig) verbaal, in de volgende zinnen, kan realiseren.³

Naast de genoemde handelingsaanduidingen is in dit kader ook nog *berispen* van belang. Een dergelijke handeling is vergelijkbaar met *verwijten* etc., maar heeft als onderscheidende presuppositie een hiërarchisch verschil tussen de participanten. Wellicht is dat de oorzaak van het feit dat voor deze handeling de tekstuele functie minder van belang is: Er kan niet meer onderhandeld worden over de negatieve evaluatie; van de hoorder wordt verwacht dat hij deemoedig het hoofd buigt, de relationele herdefinitie aanvaardt, en het leven betert.

Het geheel overziende, kom ik tot de conclusie dat meta-communicatieve strategieën op de verbondenheidsdimensie van zeer gering belang zijn. Er zijn betrekkelijk weinig uitdrukkingen die performatief op deze dimensie functioneren. Voor zover ze er zijn, zijn het uitdrukkingen die weinig geprononceerd zijn, vooral op cognitieve overeenstemming zijn gericht (en dus eerder een rol spelen in termen van coöperativiteit van de gespreksdeelnemers) of in rituele situaties gebruikt moeten worden.

6.2 Formuleringsstrategieën

Als we de vraag stellen welke formuleringen strategisch benut kunnen worden om de mate van verbondenheid met de gesprekspartner uit te drukken, brengt de deductieve werkwijze met zich mee dat eerst de directe realisatiemogelijkheden van de nadere doelen zoals die in 6.0. zijn onderscheiden, verkend worden. Daarbij blijkt dat een aantal van die doelen zich inderdaad direct laat realiseren in formuleringen voor spreekhandelingen. Hoewel dit wellicht geen verwondering zal wekken, omdat we allen een naïeve notie hebben van een "principle of expressibility", inhoudend dat alles wat we intenderen, ook direct uitgedrukt kan worden, is dit minder vanzelfsprekend dan het lijkt. Austin (1962) heeft immers al opgemerkt dat sommige typen spreekhandelingen die met een handelingswerkwoord kunnen worden aangeduid, zich niet met datzelfde handelingswerkwoord laten realiseren. In principe ligt voor doelformuleringen die geen handelingsaanduiding zijn, de situatie niet veel anders. Ook hier kunnen niet alle doelaanduidingen op een directe manier in de strategische realisaties teruggevonden worden. Dit heeft te maken met het feit dat de realisatie van sommige doelen louter afhankelijk is van de spreker, maar dat andere een inbreng van de gesprekspartner veronderstellen. In dat verband is het goed om te bedenken dat er verschil is tussen *bereiken van een doel* en *pogen een doel te bereiken*. Het eerste veronderstelt het tweede, maar het is denkbaar dat het bij dat pogen moet blijven. Dat betekent overigens niet dat de *intentie* van de spreker in dat geval geen betrekking heeft op het *doel*; alleen is met de realisatie van de intentie dan niet ook het uiteindelijke doel gerealiseerd. Wat betreft het doel *de mate van verbondenheid met de hoorder manipuleren* kunnen we de subdoelen zoals die in § 6.0 onderscheiden zijn, in dit opzicht nader karakteriseren: *De mate van overeenkomst met de hoorder manipuleren* blijft bij een pogen, terwijl *het uitdrukken van de mate van emotionele betrokkenheid* en *het accommoderen ten opzichte van de hoorder* doelstellingen zijn die de spreker zelf kan realiseren. Zowel de eerste als de tweede en de derde subdoelstelling moet echter worden beschouwd als een poging om de hoofddoelstelling te realiseren. Die globale doelstelling is transparant, maar moet via een omweg worden gerealiseerd. De *intentie* die aan een uiting kan worden toegeschreven en het *plan* van de spreker vallen dus niet noodzakelijk samen, zoals in hoofdstuk 4.2 is gesteld; als een spreker de mate van overeenkomst met de gesprekspartner tracht te manipuleren, heeft dit *plan* zijn uitwerkingen op het niveau van de *intenties* van de uitingen van de spreker, maar die intenties vallen er niet mee samen. De afstand tussen globaal doel en uitingsintentie zal mede bepalend zijn voor de kans op het bereiken van het doel. Uitingen van het type

- (1) Wij zijn even oud, weet u dat?
- (2) Dat boek van Steiner dat je daar hebt liggen, heb ik ook gelezen.

zijn er (mogelijk) wel op gericht een *gelijkheid te creëren* (doel), maar het is onzeker of dat doel op grond van deze uiting wordt herkend, afgezien nog van de vraag of dat doel ook bereikt wordt. (Wat dat laatste aspect betreft, blijkt natuurlijk dat bepaalde strategieën efficiënter zijn dan andere, afhankelijk van de omstandigheden waarin die strategieën worden gehanteerd, maar

daaraan ga ik verder voorbij.) In uitingen als (3) en (4), die in directere zin een verwijzing bezitten naar aspecten van aanwezigheid of afwezigheid van *verbondenheid*, zal het daarentegen weinig moeite kosten om het doel van de spreker (verbondenheid of distantie creëren) te achterhalen, zij het dat een hoorder vaak geneigd zal zijn om naar (mogelijk) verder liggende doelen te zoeken:

- (3) Ik vind je een schat hoor!
- (4) Met uw problemen heb ik niets van doen.

Maar of we nu te maken hebben met uitingen waarin de intentie gelijk is aan het doel, dan wel met uitingen waarin de intentie zicht geeft op het doel - als een intentie die verbonden is aan de relationele parameter, geheel of gedeeltelijk is 'gecodeerd' in de taaluiting, spreek ik over *formuleringsstrategieën* van een spreker.

Sommige doelen op de verbondenheidsdimensie kunnen gekarakteriseerd worden met *meta-communicatieve uitdrukkingen* die in rapporterende zin gebruikt worden, maar niet gebruikt kunnen worden om de intentie van de spreker over te dragen. We zagen dat bijvoorbeeld ten aanzien van *kwetsen* dat niet in een performatieve formulering kan worden opgenomen:

- (5) ? Ik kwets u met mijn opmerking.

Voor veel andere 'doelformuleringen' geldt iets dergelijks echter niet. Weliswaar kunnen ze niet performatief gebruikt worden, maar ze functioneren in uitingen wel als indicator voor de over te dragen relationele intentie, vanwege hun inhoud. In het net genoemde voorbeeld (3) vervult het gebruik van een positief evaluerende term voor de karakterisering van de toegesprokene in het predicaat die functie, terwijl in (4) de distantierende predicaatsterm 'niets van doen hebben' toegepast wordt op een element van de toegesprokene, zodat die uiting kan functioneren op de verbondenheidsdimensie van de relationele parameter. In het algemeen gesproken kan gesteld worden dat formuleringen een verbondenheidsfunctie kunnen vervullen, als ze *a.* verwijstermen bezitten ten aanzien van de toegesprokene, en *b.* predicerende elementen ten aanzien van de toegesprokene bevatten die iets uitdrukken ten aanzien toenadering of distantie. De conventionele formuleringen in dit verband zijn zeer talrijk, met name in vriendschaps- liefdes- en haatrelaties. Het gaat dan om alle varianten van de clichés *Je bent een echte vriend, Ik hou van je, Wat ben je toch lief, Ik haat je*. Het heeft echter geen zin om al dergelijke formuleringen op te sommen, omdat dit niet tot meer inzicht in de hier besproken problematiek leidt.

Formuleringen daarentegen die op basis van hun semantische inhoud niet zondermeer aangelegd lijken op de uitdrukking van (on)verbondenheid, maar desalniettemin in dit opzicht een functie kunnen vervullen (in bepaalde contexten), zullen nader verkend moeten worden.

De formuleringsstrategieën die ik onderscheid, hebben te maken met verschillende aspecten die aan de formuleringen zijn waar te nemen; ik zal die karakteriseren als de *code* en de *inhoud*. Deze noties zullen achtereenvolgens in de volgende twee subparagrafen worden uitgewerkt.

6.2.1 Code-strategieën

Sprekers die van hun verbondenheid (of hun afstandelijkheid) blijf willen geven, kunnen daarvoor gebruik maken van het feit dat hun boodschap 'gecodeerd' moet worden in een bepaalde taalvariëteit, en met een bepaalde spreeknelheid en toonhoogte moet worden uitgesproken. Ten aanzien van ieder van deze kenmerken kan men zich meer of minder richten

naar de coderingswijze van de gesprekspartner. In de accommodatie-theorie zoals ontwikkeld door Giles c.s. (c.f. Giles & Powesland (1975), Thakerar e.a.(1982), Street & Giles (1982), Giles, Coupland & Coupland (eds.) (1992)), worden de divergentie, c.q. convergentieverschijnselen in dit opzicht, in verband gebracht met het zoeken van toenadering, dan wel het zich distantiëren van de gesprekspartner. Hoewel de theorie in eerste instantie betrekking had op intergroepsinteractie (tussen vertegenwoordigers van diverse etnolinguïstische groepen, die elkaar in interactiesituaties ontmoeten, en hun waardering, onderworpenheid, assimilatiebehoefte, dan wel rebellie tot uitdrukking brengen) is het met name wat betreft de prosodische aspecten van de codering heel wel mogelijk ook meer interpersonele relaties in dit opzicht te evalueren, en voorspellingen te doen ten aanzien van het te verwachten gedrag. Met name in het onderzoek van Thakerar e.a. (1982) werd daarbij echter duidelijk dat men de resultaten van convergentie of divergentie (i.c. op het gebied van de spreeknelheid) niet eenduidig kan interpreteren: verpleegsters bleken zich in hun geneigdheid tot aanpassing aan de spreekstijl van de artsen in hun conversaties met de laatsten, vooral te oriënteren op de *verwachte* snelheid in het spreken van de artsen, en niet op de werkelijke spreeknelheid, zodat ze vergelijkenderwijs soms zelfs 'linguïstisch' divergeerden, in plaats van convergeerden.⁴

De relationele interpretatie van formuleringsopties moet hier dus gerelateerd worden aan dat wat als 'norm' geldt voor de spreker. Giles meent dat de verklaring voor het bestudeerde accommodatiegedrag in interacties voor een deel gevonden kan worden in de similarity-attraction theory van Byrne (1969), die voorspelt dat waardering voor een ander samenhangt met de mate waarin die ander als 'gelijk' wordt ervaren. Een dergelijke verklaring lijkt echter niet alleen voor intergroepsinteractie onvoldoende (zoals Giles e.a. (1977) ook te kennen geven - zie verder H.9) maar evenzeer voor de interpersonele interactie: het veronderstelt namelijk een ééndimensionaal relatiemodel in de interactie, waarbij de verticale component b.v. in het geheel niet meer aan de orde is, terwijl uit het onderzoek van Thakerar e.a. al duidelijk mag zijn geworden dat ook de machtsverhoudingen tussen de participanten een belangrijke rol spelen in het al dan niet convergeren. In het kader van dit hoofdstuk over *verbondenheidsrelaties* in het taalgebruik is het echter op zijn plaats met name aan deze dimensie in de relatie aandacht te schenken, en de mogelijkheden van accommodatie toch vooral in dit (beperkte) perspectief te bezien.

Een eerste component waarop accommodatiegedrag op deze dimensie plaatsvindt betreft de *toonhoogte* in het spreken: een gezamenlijk gerealiseerde lage toonhoogte tussen participanten drukt een grote mate van verbondenheid uit - soms zelfs aangeduid in jongensboeken als een 'samenzweerderdstoon', vooral als er ook nog van een beperkte luidheid sprake is. Opmerkelijk is echter dat er van een omkering in dit opzicht ook sprake is: participanten die elkaar *op hoge toon* tegemoet treden, drukken daarmee een wederzijdse divergentie uit, ook al is er van een gelijkgerichte aanpassing sprake. Dit type spreken kan ook nog vaak vergezeld gaan van een grote luidheid, eveneens mogelijk wederzijds, waarmee de *ruzietoon* pas goed is gezet. Men kan dus onmogelijk alle vormen van linguïstische convergentie als een positieve bijdrage aan de verstandhouding karakteriseren. Kennelijk hangt de interpretatie van de accommodatie m.b.t. vocalisatieverschijnselen in het spreken, nauw samen met de waarde die de gedragingen op zich zelf al zouden kunnen hebben, op basis van hun indexicale, dan wel symbolische betekenis. Zo zal ook een aanpassing t.a.v. een aspect in het taalgedrag dat op zichzelf *nooit* wordt gewaardeerd in een conversationele context, ook in die aanpassingssituatie niet tot waarderende interpretaties leiden. Een voorbeeld van zo'n code-aspect is de vocalisatiemodus *schreeuwen*. Wellicht zijn we hier ook op het spoor van de verklaring voor de 'optima' die Giles & Smith (1979) vaststelden voor de convergentie op het punt van *accent* en *inhoud* aan de gesprekspartner⁵. Een al te sterke aanpassing op dit gebied werd negatief gewaardeerd, omdat die als paternaliserend werd ervaren, naar Giles en Smith meenden. Dat betekent dat de grenzen die aan een positief

effect van convergentie zijn gesteld, samenhangen met de normen die met het betreffende gedrag zijn verbonden.

Een tweede component waarop de accommodatie betrekking kan hebben in het horizontale vlak, betreft de lexicale keuzes: met name elementen die uit een bepaald register stammen, fungeren sterk indicatief voor de wens tot toenadering dan wel divergentie van de spreker ten opzichte van de andere spreker. De motivatie voor het gebruik van dergelijke lexicale elementen is afhankelijk van de context waarin de gesprekspartner er gebruik van maakt: woorden uit een bepaald register kunnen uit convergentie-overwegingen gebruikt worden als de spreker weet dat de ander ook van dat register gebruik weet te maken, maar ze kunnen ook benut worden om een grotere afstand te scheppen tot de gesprekspartner, als het bijna uitgesloten is dat die het betreffende onderwerp zou kunnen bespreken in hetzelfde register.

Een derde component waarop accommodatie betrekking kan hebben, treffen we aan in de formuleringen in bredere zin: uitingen die meer of minder verbondenheid tot uitdrukking brengen (zie volgende paragraaf) kunnen ten opzichte van elkaar worden aangepast. In dat verband spreken we veelal over de "stijl" waarin uitingen zijn gegoten, die een indicatie geeft van de mate van betrokkenheid van de spreker op de hoorder. Divergentie in stijl is dan in alle gevallen een uiting van distantie; maar voor convergentie kan niet het omgekeerde worden gezegd. Net als voor bijvoorbeeld de accommodatie op het vlak van de *vocalisatie* van het spreken, geldt ook hier dat convergentie op zichzelf niet een uiting van grotere verbondenheid is, maar dat het afhankelijk is van de richting waarin die convergentie zich beweegt: als een spreker zich aanpast aan de informelere stijl van de ander, kan dat als een uiting van verbondenheid worden gezien, maar past hij zich aan de formelere stijl van een gesprekspartner aan, dan betekent dat een grotere afstandelijkheid. Kortom, hier is niet de convergentie, maar de richting van de convergentie beslissend.

6.2.2 *Inhoudsstrategieën*

Het tweede type formuleringsstrategieën dat met de dimensie *verbondenheid* is geassocieerd, heeft betrekking op de *inhouden* van de proposities die in de spreekhandelingen worden gebruikt. Het zal duidelijk zijn dat het hier om het centrum van de formuleringen gaat, waarin de symbolische waarde van de taal uitgangspunt is, en niet alleen de indexicale waarde zoals in de vorige categorie veelal het geval was. Toch is ook hier bij tijd en wijle van een indexicale relatie met de relationele functie sprake is: waar de semantische betekenis op zich geen dwingende lezing in dit opzicht voorschrijft moet een dergelijke lezing soms toch als de meest saillante onderliggende intentie van de spreker worden aangemerkt, op grond van de geëigende context waarin de uiting moet worden geplaatst. Een voor de hand liggend voorbeeld, waarop ik straks nog zal terugkomen, betreft uitingen waarbij de gedeelde contextuele assumpties ondermeer betrekking hebben op dat wat ten overvloede nog in de uiting is geëxpliciteerd, zoals in (6):

(6) Daar ben ik weer

waarin de spreker eigenlijk uitsluitend tot uitdrukking brengt dat hij/zij weer beschikbaar is voor de interactie met de gesprekspartner.

De aard van de inhouden die in de formuleringsstrategieën op de verbondenheidsdimensie voor kunnen komen, wordt gedefinieerd door de nadere doelen zoals we die in de inleiding van dit hoofdstuk hebben gekarakteriseerd. En we vinden dan ook talrijke uitingen waarin de gehele propositionele inhoud aan (een verbijzondering van) zo'n doel direkt uitdrukking geeft. Dat is

bijvoorbeeld het geval in uitingen waarin herinneringen opgehaald worden aan gezamenlijk beleefde gebeurtenissen, of waarin expliciet wordt aangegeven dat men wel of niet meeleeft met de ander, of dat men (geen) waardering heeft voor de ander:

- (7) Ik kan me uw verontrusting zeer goed voorstellen
- (8) Ik vind het afschuwelijk voor je
- (9) Weet je nog van onze eerste week in Istanboel?
- (10) Ik ben het fundamenteel met je oneens
- (11) Wat heb je dat weer stom geregeld

Zoals echter reeds werd gemeld, zullen we over dergelijke strategieën die direkt zijn afgeleid van de (sub) doelen op deze dimensie, niet uitweiden, omdat dat neer zou komen op een opsomming van alle predikaten die als inhoud een aspect van *verbondenheid* met de hoorder (zoals omschreven in 6.1) bezitten. Interessanter zijn de uitingen waarin de propositionele inhoud niet *zonder meer* een verbondenheid met de gesprekspartner signaleert, maar waarvan de *functie* in het communicatieproces wèl zodanig is. Daarbij onderscheid ik twee typen: formuleringen die algemeenheden of vanzelfsprekendheden bevatten, en formuleringen die indicatief zijn voor een bepaalde sociale afstand, zonder die als zodanig te thematiseren.

In de eerste plaats zijn dus uitingen van belang waarvan Jakobson (1960) meende dat die een *fatische* functie bezitten, en die door Adamzik (1984) nader zijn onderzocht voor wat betreft hun betrekkingfunctie: uitingen in de declaratiefmodus, waarin 'niets nieuws' wordt gezegd. Adamzik, die binnen het Searle-paradigma werkt, beschrijft dergelijke uitingen als subcategorieën van de Representatieve taalhandelingen en duidt ze aan als "Konstatierungen", waarbinnen ze ook nog weer een drietal verbijzonderingen weet aan te brengen, die ik hier in de vorm van voorbeelduitingen zal aanduiden. Het eerste type wordt gerepresenteerd door de uitingen (12) t/m (15), het tweede type door de serie uitingen in (16), het derde type door (17) en (18).

- (12) 't Is mooi weer vandaag
- (13) Daar zijn we al
- (14) Ik zet de stoel even weg
- (15) Vol hier, niet?
- (16) "Die Jugend heute steht doch Kopf. Jetzt haben sie schon wieder da und da ein Haus besetzt. Und da und da demonstriert. Und da und da ein Haus bemalt. Die wissen doch vor Übermut nicht was sie machen sollen." (Adamzik 1984)
- (17) Zo is het leven
- (18) Wie niet waagt die niet wint

Adamzik wijst erop dat uitingen als in (16) functioneren om verbondenheid en samenhang in een groep tot uitdrukking te brengen. Tegenover een hoorder dienen ze dan ook vooral om de verbondenheid te stabiliseren. Het thema van dergelijke uitingen is natuurlijk sterk afhankelijk van de opvattingen en waarden die in de betreffende groep (of dyade) opgeld doen. Het is de categorie waarover Quasthof (1979) opmerkte dat ze de basis vormen voor sociale stereotypen in conversaties, en die Van Dijk (1984, 1987) aantrof in interviews waarin mensen hun vooroordelen ten aanzien van etnische groepen tegenover een interviewer aannemelijk probeerden te maken. In dergelijke uitingen is sprake van generalisering, en van het gebruik van partikels als *toch*, *zeker*, *ja*, *immers* en van tags als *niet dan*, *hè*, *ja toch* waarmee instemming van de hoorder ten aanzien van de inhoud van de uiting wordt gepresupponeerd. De categorie als in (16) en (17) bestaat uit levenswijsheden, gezegdes etc. die in een bepaalde gemeenschap courant zijn, en waarvan het gebruik dus appelleert aan die gemeenschap.

Het eerste type *Konstatierungen* (12 t/m 15) waarin niets nieuws wordt gezegd, maar waarin de directe interactiesituatie wordt benoemd, functioneert als signaal van verbondenheid vanwege de poging om de talige interactie te handhaven, en de communicatiebereidheid te tonen. Dergelijke declaratieve uitingen treffen we alleen als strategieën voor de doelen op de integratieve pool van de verbondenheidsdimensie aan. Ze functioneren immers alleen zodanig onder de aanname van wederzijdse manifestheid van de assumpties die in de uitingen zijn verwoord. De assumpties van de hoorder worden er door versterkt, zoals Sperber & Wilson (1986) opmerken. Dat zou er echter ook toe kunnen leiden dat dit type uitingen in geval van overmatig gebruik als *distantiërende* strategie ten aanzien van de verbondenheidsdimensie zou kunnen worden benut. Hoewel ik dat niet kan staven met voorbeelden uit mijn materiaal, zou hier evenals ten aanzien taalgebruiksverschijnselen waarmee een spreker kan convergeren ten opzichte van de hoorder (§ 6.1), ook hier sprake kunnen zijn van een optimum. Overmatig gebruik ervan leidt immers tot de interpretatie dat de spreker veronderstelt dat de hoorder van niets op de hoogte is, en dat er dus, naar het oordeel van de spreker, een grote kloof gaapt tussen spreker en hoorder. Op dezelfde wijze zijn interrogatieve uitingen waarin zaken aan de orde worden gesteld die gewoonlijk tot het terrein van de gedeelde assumpties worden geacht te behoren, ook realisaties van divergerende verbondenheidsdoelen. Garfinkel (1967) die over een veldexperiment rapporteert waarin studenten opgedragen werd alle 'vanzelfsprekendheden' ter discussie te stellen, constateerde dat een dergelijke handelwijze als zeer bedreigend werd ervaren door de omgeving. Hij meent dat dit het gevolg is van het feit dat mensen niet zonder gevaar de sociale grondslagen van de interactie kunnen opgeven. Deze verklaring is ongetwijfeld correct; maar het is goed om daarbij te bedenken dat de aantasting van die sociale grondslag in feite gebeurt door de nadrukkelijke divergentie ten opzichte van de gesprekspartner ten aanzien van wat gedeeld is, wat de relatie tot die gesprekspartner onder grote druk zet, en uiteindelijk tot een wegvallen van de meest elementaire verbondenheid leidt.

In de tweede plaats zijn er veel uitingen waar de relationele informatie ten aanzien van de verbondenheid, slechts een fragmentarisch onderdeel van de gehele inhoud die in de propositie is uitgedrukt. Het gaat dan om bepaalde *lexemen* (a) en om bepaalde *partikels* (b).

ad a. Talrijke uitingen bezitten een relationele functie op grond van het voorkomen van een bepaald *lexeem* dat uitdrukt dat de spreker zich op een bepaalde manier verhoudt tot zijn gesprekspartner. Met name allerlei adjectieven, adverbia en interjecties met een evaluatieve inhoud, dragen bij tot de herkenning van de mate van verbondenheid die de spreker heeft met zijn gesprekspartner. Voorbeelden zijn uitingen van het type:

- (19) Heb jij die lullige sandalen weer aan?
- (20) Gelukkig moeten we samen reizen.
- (21) Helaas was dit onze laatste bijeenkomst.
- (22) Ga je weer verder met je romannetje?

Naar we op grond van deze voorbeelden kunnen vaststellen is de relationele waarde van dergelijke uitingen zonder de betreffende adjectieven, adverbia en nomina, geheel afhankelijk van de evaluatieve waarde die aan bepaalde kenmerken of aan bepaalde bezittingen van de gesprekspartner worden toegekend. We hebben hier dan ook bij uitstek te maken met *face work* in de zin van Goffman (1967), waarbij een spreker zich richt op de componenten van het zelfbeeld zoals de ander dat presenteerde, en daar in positieve dan wel negatieve zin een waardering aan hecht.⁶ Deze zienswijze, kan ons ervoor behoeden iedere negatieve opmerking over een component van de ander als *relationeel negatief* aan te merken. Er kunnen immers

situaties zijn waarin de gesprekspartner *onvrijwillig* in een desolate positie is geraakt, zodanig dat het ook zichtbaar is voor de spreker. Uitingen van het type

(23) Wat zie jij er dan vreselijk uit

tegenover iemand die ten gevolge van een ongeluk een rare verwonding heeft, moeten dan ook eerder als een vorm van medeleven (dus van positieve verbondenheid), dan als een uiting van negatieve verbondenheid worden aangemerkt.

ad b. De relationele verbondenheid zoals die in de inhoud van een uiting tot uitdrukking wordt gebracht, kan behalve in een aantal typen lexemen met een welomschreven referentiële inhoud, soms ook herkend worden door het gebruik van bepaalde *partikels* waarvoor echter geldt dat ze wat betreft hun lezing, afhankelijk zijn van de (tekstuele) context. Behalve de consensus veronderstellende partikels en tags als (*ja*) *toch*, *zeker*, *niet dan*, *hè*, die ik reeds noemde als typerend voor de *Konstatierungen* (Adamzik 1984) zijn er ook andere die een vorm van verbondenheid indiceren.

Voorbeelden hiervan zijn de partikels *maar*, *rustig*, *hoor*, *gewoon*, en *eigenlijk* in de volgende uitingen, afkomstig uit gesprekken tussen artsen en patiënten:

- (24) Doe *maar* even uit dan luister ik even
- (25) Zoiets kun je *rustig* eten
- (26) Het is een heel onschuldige kwaal *hoor*
- (27) Ik zie er *gewoon* vrij goeie resultaten mee *gewoon* hè
- (28) Maar is dat wel normaal *eigenlijk* nog?

In bovenstaande uitingen drukken de betreffende partikels uit dat de spreker zich met de ander verbindt, door diens perspectief te kiezen (*maar*, *rustig*), door te verwijzen naar de alledaagsheid voor spreker en hoorder (*gewoon*) of door een 'samenzweerderigheid' te creëren (*eigenlijk*). Met *hoor* drukt de spreker uit dat hij zich sterk verbindt met de voorafgaande propositie, en in het geval die propositie (zoals in 26) betrekking heeft op iets van de hoorder, wordt die verbondenheid dus op de hoorder overgedragen.

6.3 Sequentiële strategieën

De sequentiële structuur van gesprekken kent zowel een *formeel* als een *materieel* aspect (Springorum 1981); *formeel* in de zin van de afwisseling in de geluidsstroom tussen de verschillende sprekers, aangeduid als de *beurtwisseling*, *materieel* in de zin van de inhoudelijke samenhang tussen de bijdragen die de verschillende sprekers aan het gesprek leveren. In de karakterisering van de sequentiële strategieën zal ik aan beide aspecten in onderscheiden paragrafen aandacht besteden.

6.3.1 Beurtwisseling

In de eerste plaats kan men bij strategieën op het gebied van verbondenheid die in termen van sequenties kunnen worden beschreven, denken aan de realisatie van beuropeenvolgingen (het 'verbeurten' van het gesprek, zie Huls 1982) waarbij een spreker en een hoorder diverse opties openstaan. Dat zou bijvoorbeeld kunnen betekenen dat er een gemotiveerde relatie zou zijn tussen het concept *verbondenheid* en de twee typen beurtwisseling (toewijzing, resp. zelfselectie) zoals onderscheiden door Sachs, Schegloff & Jefferson (1974).

Op het moment dat V interrumpeert was er net een dood punt gepasseerd, waarbij K het initiatief dat van hem verwacht zou mogen worden na de uitstalling van alle mogelijkheden, niet tot een goed eind brengt (beurt 6). Een pauze met een aansluitende minimale bijdrage, die zou kunnen aanduiden dat de vloer weer aan V is, sluit de onafgemaakte aanzet tot een bewering af. V neemt daarop de beurt ook over, met zowel coöperatieve formuleringen, waarin V het perspectief van K overneemt (zie par. 8.2), als met een verbondenheidsformulering *moeten we gewoon maar nuchter gaan redeneren*. Die uiting verkrijgt instemming van K in beurt (8), waarop V met een herhaling interrumpeert, en beiden elkaar over en weer bevestigend, simultaan verder spreken. De afrondende uiting *daarom* sluit die manifestatie van wederzijdse verbondenheid af.

Tannen (1990) karakteriseert de manier van interrumperen en simultaan spreken zoals in (29) overigens als een kenmerk van een bepaalde spreekstijl, die ze vooral bij vrouwen meent waar te nemen. Die spreekstijl kan als *integratief* gekenschetst worden, waarbij vooral verbondenheids- en coöperativiteitsstrategieën worden gebruikt. Allerlei onderzoeksbevindingen ten aanzien van het verschil in taalgebruik tussen mannen en vrouwen meent ze -in het verlengde van Maltz & Borker (1982)- in dit licht te kunnen verklaren. Hoewel ik in deze studie aan het belang van sociale variabelen voor het taalgebruik geen bijzondere aandacht besteed, is de gedachte van onderscheiden spreekstijlen, die gekarakteriseerd zouden kunnen worden in termen van relationeel taalgedrag, en die tevens kenmerkend zouden zijn voor bepaalde sociale of etnische categorieën, interessant. Het komt in ieder geval overeen met de stereotypen die er bestaan ten aanzien van het communicatiegedrag van bepaalde groepen (zie bijvoorbeeld het overzicht in Giles & Coupland (1991)). Of de gerealiseerde spreekstijlen zich echter zo strikt laten onderscheiden als Tannen suggereert, lijkt me theoretisch gezien zeer twijfelachtig. Het zou betekenen dat de continua die we bijvoorbeeld ten aanzien van de relationele dimensies hebben onderscheiden, teruggebracht zouden kunnen worden tot enkele discrete categorieën. Daarmee zou echter de gedachte dat het taalgebruikssysteem een principieel open karakter bezit, (Givón 1982) ook weer opgegeven worden. Vooral nog lijkt het me dan ook meer voor de hand liggend om te veronderstellen dat taalgebruikers op het punt van conversationele strategieën varianten realiseren, zoals ze dat ook doen ten aanzien van linguïstische eenheden, en dat die variatie samenhangt met sociale variabelen.

Dit laat overigens onverlet dat de functies die interrupties realiseren, wel als discrete categorieën zouden kunnen worden gekarakteriseerd, hoewel er nog wel enige kanttekeningen bij te plaatsen zijn, zoals zal blijken in de nadere bespreking van de relatie tussen dominantie en verbondenheid in interruptiegedrag in het volgende hoofdstuk (§ 7.3.1).

Behalve met betrekking tot interrupties, speelt de wijze waarop de beurtwisseling gerealiseerd wordt, nog een *indirekte* rol op het vlak van de verbondenheidsdimensie. Om dat te zien, moet men zich realiseren dat een onproblematische wijze van beurtwisseling erdoor gekarakteriseerd wordt dat de gesprekspartners zich oriënteren op elkaars beurtopbouw, en op basis van een te projecteren potentieel beurteinde tot zelfselectie overgaan. Naar Erickson & Shultz (1982) hebben duidelijk gemaakt, kan het ontbreken van een soepele beurtwisseling een onbedoeld gevolg zijn van een a-synchronie bij de beide gesprekspartners in een *conversationeel ritme*, waardoor het onmogelijk wordt exacte timing te maken van het te verwachten beurteinde, en er ongewenste pauzes of interrupties gerealiseerd worden. Dergelijke ritmestoornissen, die zich vaak in interculturele communicatie-situaties voordoen, omdat het conversationele ritme kenmerkend is voor een bepaalde taalgebruiksgemeenschap, en zich ook kunnen manifesteren in gemarkeerde plaatsingen van luistersignalen, leiden tot (versterkte) ervaringen van verschil en afstand ten opzichte van de gesprekspartner. Van dergelijke a-synchronie kan echter niet *strategisch* gebruik gemaakt worden, zodat ik het wat betreft de relatie tussen de beurtorganisatie en *verbondenheid* bij deze opmerkingen zal laten, en de aandacht in

deze paragraaf verder zal richten op de inhoudelijke sequentiëringen van uitingen. In het kader van de relationele interpretaties in intergroepsinteractie (deel III) zal ik echter op het verschijnsel van het conversationele ritme terugkomen.

6.3.2 *Opeenvolgingen van spreekhandelingen*

De mate van *verbondenheid* kan door een spreker worden geïndiceerd door gebruik te maken van een belangrijke tekstuele functie van uitingen, namelijk het indiceren van de aard van de relatie ten opzichte van de voorgaande spreekhandeling(en). We spreken dan over *respons-zetten* die volgen op uitingen die een initiërend karakter hebben (dus geen vooronderstellingen in zich dragen ten aanzien van een voorafgaande spreekactiviteit), en over *commentaar-zetten* die een I-R-sequentie kunnen afsluiten (Mehan 1979). In eerste instantie zal ik in deze paragraaf de aandacht richten op de respons-zetten, en hun relationele interpretatie. In tweede instantie komt dan de rol van de commentaar-zet aan de orde, en tenslotte zal ik nog enkele andere sequentiële verschijnselen in het gesprek bespreken, voor zover die strategisch kunnen worden ingezet ter realisering van intenties op deze relationele dimensie.

Preferente en niet-preferente responsen

Spreekhandelingen zijn in het algemeen gesproken, gericht op een 'uptake' door de gesprekspartner. Die gedachte ligt ten grondslag aan de notie illocutionary point, waarmee het conventioneel beoogde effect van een bepaalde illocutionaire handeling werd aangeduid. Het is evenwel een discussiepunt binnen de s.a.-theorie in hoeverre iedere illocutionaire spreekhandeling door een dergelijk beoogd effect wordt gekarakteriseerd. (cf. Verschueren 1985, Hartveldt 1989, Searle e.a. 1992).

In de conversatie-analytische benadering, die strikt empirisch wil zijn, wordt de vraag naar de algemeenheid van een verschijnsel zelden gesteld. De beschrijving van samenhang tussen gespreksuitingen vanuit deze optiek heeft in eerste instantie dan ook slechts tot de conclusie geleid dat er sprake is van bepaalde *adjacency pairs* (Sacks, Schegloff, Jefferson 1974). Het bijzondere van dergelijke aangrenzende paren is, dat er met de introductie van een eerste paardeel, een verwachting ten aanzien van een bepaald type voortzetting is geïntroduceerd. Een verzoek roept bijvoorbeeld de verwachting op van een toezegging, en een groet die van een wedergroet. Maar ook andere voortzettingen, zoals een afwijzing of een vraag om informatie, behoren tot de mogelijkheden die met het eerste paardeel zijn geïntroduceerd. Binnen de set van 'conditioneel relevante' voortzettingen bestaat echter een *voorkeursvolgorde*, die al of niet wordt gehonoreerd in het tweede paardeel (Levinson 1983). Responsen die niet behoren tot de geprefereerde paardelen, kunnen dus als het doorbreken van die voorkeursstructuur gelden. Het structuurprincipe dat stelde dat er een samenhang tussen bepaalde *paardelen* bestaat, kon zo veralgemeniseerd worden tot de stelling dat er *preferentierelaties* bestaan tussen bepaalde opeenvolgingen. Over dergelijke preferentieverhoudingen in sequenties is uitvoerig geschreven door Pomeranz (1978, 1984), door Davidson (1984), en door Houtkoop(1987), o.a. naar aanleiding van de activiteiten *uitnodigen* en *complimenteren* als eerste delen van die sequenties. In het verband van deze studie is daarbij van belang dat de voorkeursrespons niet altijd in termen van acceptaties van de voorafgaande activiteiten kan worden gekarakteriseerd. In het geval van *complimenteren* bijvoorbeeld is een *minimalisering* van het gegeven compliment de voorkeursrespons, terwijl bij *uitnodigen* de aarzeling van de uitgenodigde tot de geanticiperde typen respons behoort, ook al is de acceptatie uiteindelijk de geprefereerde respons (Pomeranz 1984), en bij *beschuldigen* is volgens Atkinson & Drew (1979) *ontkennen* de geprefereerde voortzetting. Dat betekent echter niet dat de omkering compleet is en dat de acceptaties van de

betreffende spreekhandelingen nu tot de 'dispreferred' vervolgactiviteiten behoren (Pomerantz 1984).

Dat met dergelijke preferenties de *relatie* tussen de gesprekspartners in het geding is, is overigens een conclusie die men in de conversatie-analytische beschrijvingen meestal niet zal aantreffen, omdat de betreffende auteurs geneigd zijn in hun beschrijvingen te volstaan met het structuurprincipe te karakteriseren waarvan in de organisatie van gesprekken gebruik wordt gemaakt. Een psychologische interpretatie, dat wil zeggen een interpretatie in termen van motieven van de participanten, wordt daarbij niet beoogd. Alleen Pomerantz (1984) geeft een motivationele verklaring van het verschijnsel, waar ze zegt:

"() across different situations, conversants orient to agreeing with one another as comfortable, supportive, reinforcing, perhaps as being sociable and as showing that they are like-minded. () Likewise, across a variety of situations conversants orient to their disagreeing with one another as uncomfortable, unpleasant, difficult, risking, threat, insult, or offense." (a.w. 77)

Bilmes (1988), die poogt om het preference-begrip als technische term ter aanduiding van structuuraspecten van de conversatie scherper te profileren, laat echter zien dat ook in andere CA-literatuur toch veelvuldig een psychologische interpretatie doorklinkt in het gebruik van het concept. Hij is van mening dat hiermee de waarde van het begrip wordt geminimaliseerd. Die waarde is van dezelfde orde, volgens Bilmes, als het Co-operative Principle van Grice (1975): de preferentie-structuur vormt de basis voor inferenties. In opeenvolgingen bijvoorbeeld kan zo de interpretatie van het *achterwege blijven* van een respons worden verklaard: na een *uitnodiging* zou het achterwege blijven van een *aanvaarding*, beschouwd worden als het niet accepteren van die uitnodiging en na het achterwege blijven van een *ontkenning* op een *beschuldiging*, zou de beschuldiging als waar worden aangemerkt. Dat betekent dat de preferente respons de interpretatie van 'opmerkelijke afwezigheid' van een respons zou bepalen. Op grond van deze wetmatigheid is Bilmes van mening dat de geprefereerde respons na willekeurig welke beweringen omtrent de gesprekspartner, een *ontkenning* zou zijn, omdat het achterwege blijven van een dergelijke ontkenning de bevestiging zou inhouden van de betreffende beweringen. Daarmee zou dan ook duidelijk zijn, dat er geen motivationele verklaring voor het preferentiebegrip zou kunnen worden gegeven in de zin zoals Pomerantz die gaf.

Deze positiebepaling tegenover een motivationele duiding van preferentierelaties lijkt me echter uitermate weinig vruchtbaar. In de eerste plaats functioneert het preferentie-begrip zoals Bilmes dat presenteert, niet als inferentie-basis. Het feit dat *afwezigheid* van een conditioneel relevante respons de ene keer als een *afwijzing* en de andere keer als een *acceptatie* van het voorgaande eerste paardeel moet worden geïnterpreteerd, is nu veeleer een component van de betekenis van het eerste paardeel. Er is immers geen algemeen principe op basis waarvan de juiste interpretatie van die 'afwezigheid' kan worden voorspeld. De enige algemeenheid die zo overblijft is dat ieder eerste paardeel (of initiatieve spreekhandeling) door een conventioneel bepaalde preferentie-structuur wordt gekenmerkt. Daarmee zijn we echter weer terug bij de notie *adjacency pair*, en wordt de generalisatie gemist, die juist met het begrip *preference* mogelijk leek te worden. In de tweede plaats kan het louter structurele preferentie-concept zoals Bilmes dat tracht te karakteriseren, niet de taalgebruiksverschijnselen zoals aarzelingen, pauzes, en afzwakkende formuleringen verantwoorden, die zichtbaar worden op de momenten dat er geen relationeel preferente respons wordt gegeven (Pomerantz 1984), zoals Bilmes overigens ook toegeeft. Daarmee wordt echter opnieuw een generaliserende verklaring voor een reeks van taalgebruiksverschijnselen gemist.

Deze twee bezwaren tegen het louter structureel hanteren van de preferentie-notie lijken mij van voldoende gewicht om te stellen dat juist een motivationele interpretatie van dit preferentie-begrip gewenst is. Die motivatie moet dan (in de lijn van Pomerantz) gezocht worden in de relationele verhouding ten opzichte van de gesprekspartner. Daarbij kan het eenvoudige

relationele model zoals ik dat hier ontwikkeld heb, het uitgangspunt vormen voor de verklaring van de aard van de preferente respons, van de interpretatie van de afwezigheid van een relevante respons, en van de aanwezigheid van aarzelingsignalen in het geval er geen preferente respons wordt gegeven: Taalgebruikers zijn er in interactie-situaties in principe op uit om naar integratie ten opzichte van de gesprekspartner te streven, ook al zullen ze zich regelmatig willen en moeten onderscheiden van die partner. De norm is integratie. De relationele inhoud van een initiatieve spreekhandeling in termen van integratief of differentiërend gericht, bepaalt dan de aard van de preferente respons in termen van acceptatie of afwijzing van het eerste paardeel. Als de eerste spreekhandeling integratief gericht is, zal de preferente respons een acceptatie zijn, die eveneens integratief is gericht. Als de spreekhandeling in relationeel opzicht neutraal is, zal de preferente respons integratief gericht zijn, en dus uit acceptaties bestaan. Maar is in die relationeel neutrale initiatieve spreekhandeling geen *appèl*-functie besloten, dan wordt de afwezigheid van een respons tevens als acceptatie gezien. Als de eerste spreekhandeling echter al differentiërend is gericht, lijkt de preferente respons moeilijker te voorspellen. In normale situaties, dat wil zeggen als de intentie van de spreekhandeling overeenstemt met het globale plan van de spreker, wenst de spreker een acceptatie van die differentiërende spreekhandeling. In feite bevestigt een dergelijke acceptatie de nieuw gecreëerde verhouding van distantie, en herstelt daarmee het evenwicht. Ook dergelijke responderende acceptaties zijn dus integratief georiënteerd. In situaties waarin de differentiërende intentie van de spreekhandeling evenwel niet overeen lijkt te stemmen met het globale plan van de spreker, in die zin dat de spreker de verhouding niet werkelijk wil veranderen, zou men kunnen stellen dat preferente responsen bestaan uit het afwijzen van de initiatieve spreekhandeling. Dit doet zich ondermeer voor bij *complimenten* die aan de hoorder worden gemaakt, of met *dankbetuigingen*. Met dergelijke complimenten en creëert de spreker mogelijk een zekere differentiatie tot de hoorder, zowel in het geval de spreker zelf niet beschikt over de positief gewaardeerde eigenschappen of eigenschappen, als dat hij er juist in hoge mate over beschikt. In het eerste geval maakt de spreker de assumptie ten aanzien van het verschil meer manifest, in het tweede geval fungeert het compliment paternalistisch, omdat de assumptie ten aanzien van het overwicht van de spreker geactualiseerd kan worden. Wat de dankbetuiging betreft, die fungeert alleen differentiërend als die eenzijdig is. Met het minimaliseren of afwimpelen van de complimenten of de dank, wordt dan het evenwicht op dezelfde basis hervonden, en daarom zijn dergelijke voortzettingen veelal preferent. Voor wat betreft *beschuldigen* en *verwijten* kan iets vergelijkbaars gesteld worden. Zoals ik in 6.1 al heb aangegeven zijn dergelijke spreekactiviteiten veelal het begin van een onderhandeling, gericht op het herstellen van de verhouding. Vervolgactiviteiten die dergelijke doelen dichterbij brengen, behoren dan ook tot de preferente responsen.

Kortom, geprefereerde responsen die in de meeste gevallen bestaan uit acceptaties van de initiatieve spreekhandeling, maar ook uit minimaliseringen, ontkenningen of afwimpelingen kunnen bestaan, moeten als indicaties van een integratieve intentie worden aangemerkt, terwijl niet geprefereerde responsen, die veelal uit afwijzingen bestaan, strategisch functioneren om differentiatie tot de gesprekspartner uit te drukken.

De onderscheiden relationele dimensies spelen daarbij een rol, afhankelijk van de inhoud van de initiatieve spreekhandeling, en van de wijze waarop de responsieve handeling is geformuleerd. Omdat preferente responsen aansluiten op het doel van de spreker in de initiatieve spreekhandeling, is er in het geval de referentiële functie daar centraal staat, vooral een interpretatie op de coöperativiteitsdimensie verbonden met de aanwezigheid van een preferente of niet geprefereerde respons. Is de functie van de initiatieve spreekhandeling vooral expressief, dan is de verbondenheidsdimensie in het geding, terwijl bij een appèllerende functie vaak de coöperativiteitsdimensie in combinatie met de dominantiedimensie of de verbondenheidsdimensie een rol spelen, afhankelijk van de basis voor het appèl. Tenslotte is bij initiatieve

sprekhandelingen waar de relationele functie centraal staat, die dimensie in de responsinterpretatie betrokken, die ook in de initiatieve handeling aan de orde was.

Een voorbeeld van een niet-geprefereerde respons, waarmee ondermeer de afstand tot de geprekspartner wordt vergroot, is de volgende sequentie uit een kinderconversatie:

- (30) A: Kom je vanmiddag tafeltennissen?
B: Nee 'k heb geen zin

A vraagt B of hij komt tafeltennissen, en nodigt B daarmee impliciet uit. De basis voor die uitnodiging ligt op het vlak van de verbondenheid tussen A en B. Als B die uitnodiging dan afwijst, bruuskeert hij daarmee niet alleen A's wens (en indiceert een vorm van non-coöperativiteit), maar hij vergroot ook de afstand tot A, door met de uitnodiging ook de basis voor die uitnodiging zoals A die zag, af te wijzen. Overigens maakt het wel verschil voor de relationele interpretatie welke *formulering* er wordt gekozen voor de afwijzingen. Behalve pauzes, aarzelingen, schakelpartikels als *nou*, en formuleringen waarmee een slag om de arm wordt gehouden (b.v. *nou ik denk van niet*) kunnen ook excuses en motiveringen gebruikt worden om het niet-preferente karakter van de respons te verzachten. Wat die laatste categorie betreft, die ook in (30) voorkomt, is het echter wel van belang wat de inhoud is van die motivering. Als in de afwijzing als niet-geprefereerde respons een motivering wordt opgenomen waarbij op een *fysieke onmogelijkheid* wordt gewezen, wordt er aanzienlijk minder schade aangericht dan wanneer op het *niet willen* wordt gezinspeeld. Zoals ook al eerder aan de orde is geweest, hebben mensen de neiging om hen onwelgevallige activiteiten van een ander eerst toe te schrijven aan de omstandigheden, en pas in tweede instantie aan de intenties van de ander. Een dergelijke ordening lijkt in het algemeen ook te gelden voor de spreker die iets onwelgevalligs tegenover een gesprekspartner moet motiveren.

Tenslotte kan de afwijzing ook nog als een 'onbelangrijk incident' worden geëvalueerd door de respondent, die daarmee wordt uitgenodigd om in te stemmen met het herstellen van het evenwicht, zoals in het volgende fragment te zien is:

- (31) [Winkelgesprek]
1. K: Heeft u ook foldertjes dat we thuis nog eens kunnen kijken.
2. V: Helaas niet.
3. K: Heeft u niet.
4. V: Nee nee (1) bij v en d hebben we over 't algemeen geen folders.
5. K: Nee.
(2.0)
6. V: Ik vind het trouwens ook belangrijker dat ik de machine zelf eh in eh huis heb dan dat ik folders heb. ()
[
7. K: Ja natuurlijk.

De verkoper formuleert in beurt 2 de afwijzende responszet met een spijtbetuingselement, maar zonder verantwoording. De klant vervolgt met een zet die in zichzelf afsluitend zou kunnen zijn voor deze sequentie, maar die vanwege de herhaling van de voorafgaande beurt, ook als een bevestigingsvraag kan worden aangemerkt. Naar Houtkoop (1984/1987) vaststelde, komen bevestigingsvragen veelvuldig voor na het tweede deel van een sequentie die begint met het aan de orde stellen van een actie door de hoorder of de spreker (een 'proposal'). Dergelijke bevestigingsvragen vond ze met name in sequenties waarvan het tweede deel een acceptatie bevatte van het *proposal*, waarbij ze benut worden om een versterkte acceptatie te verwerven.

Uit een voorbeeld als (31) blijkt nu dat als de tweede zet in de sequentie echter een *afwijzing* bevat, die derde zet met een bevestigingsvraag toch binnen hetzelfde motivationele kader functioneert als wanneer er een acceptatie aan vooraf was gegaan, namelijk van streven naar overeenstemming (en dus naar een vorm van verbondenheid). In het geval van voorafgaande afwijzingen wordt er niet naar een versterking van de acceptatie gestreefd, maar wordt een poging ondernomen het rituele evenwicht (Goffman 1972), dat met de afwijzing is verstoord, te herstellen middels een remediërende sequentie, waarin de 'verbreker' van het evenwicht zich verantwoordt. De verkoper geeft in de vierde beurt ook een dergelijke verantwoording, door te verwijzen naar het algemene beleid van de onderneming. In beurt 5 respondeert de klant met een minimale ontvangstbevestiging, die echter opnieuw als oproep tot 'verantwoording' wordt benut door de verkoper, en leidt tot een rechtvaardiging van het ondernemingsbeleid in beurt 6 middels een evaluatie van het belang van dat waarom was gevraagd. Die evaluatie leidt dan tot een instemming van de klant (beurt 7), waarmee in principe het evenwicht weer is hersteld.

Hoewel de Responszet veelvuldig een verbondenheidsrelatie indiceert, geldt dat wel heel nadrukkelijk als de preferente respons een evaluerende inhoud moet bezitten. Zo zijn er sequenties waarvan het eerste deel een expressief karakter draagt t.o.v. de spreker of de hoorder, en waarop een respons verwacht wordt die de verbondenheidsrelatie ten opzichte van de eerste spreker in expliciete zin tot uitdrukking brengt. Een goed voorbeeld hiervan is de *klacht* van een spreker over zichzelf, waarop een vorm van medeleven wordt verwacht. Ongemarkeerd zijn dan ook sequenties als de volgende:

- (32) A: 'k Voel me de laatste tijd niet echt fit
 B: Wat vervelend. slaap je wel genoeg?

In de formulering van de Respons kan de mate van verbondenheid met de ander worden getoond, maar het achterwege blijven van dergelijke responsen is indicatief voor een verstoorde relatie in termen van verbondenheid.

Hetzelfde geldt voor het *aandacht vragen voor nieuw verworven bezittingen* waarvan preferente voortzettingen ook bestaan uit positief evaluerende uitingen. Zie bijvoorbeeld in de volgende sequentie:

- (33) [Inform.gespr.]
 A: Oh je hebt je mooie trui aan
 B: Ja ((lacht))
 A: Mooi oh MOOI frank
 B: Die zou ik je toen de vorige keer laten zien
 [
 A: Ja
 B: en dat was ik toen vergeten.
 A: Dat heb ik me gerealiseerd achteraf.
 --> B: Ja ik ook. en dit is de ACHterkant.
 --> A: Oh:: te GEK zeg (2.1) HARDstikke mooi

Het achterwege blijven van dergelijke responsen heeft consequenties voor de mate van verbondenheid tussen de participanten: er wordt op die manier niet alleen tot uitdrukking gebracht dat er geen basis is voor een gezamenlijke evaluatie, maar gelet op de inhoud van het evaluatie-object, valt de niet-instemmende respondent ook nog aan wat de spreker als deel van zijn *face* (Goffman 1976) presenteert. Daarmee functioneert het achterwege blijven van instemmende evaluatieve responsen in differentiërende zin op de verbondenheidsdimensie. Dat is bijvoorbeeld te zien in het eerste fragment (over het vestje) dat in hoofdstuk 5 is besproken.

Een *integratieve* strategie doet zich in dit verband voor als er in de formulering van een eerste paardeel (een initiatief) al een aanzet tot de preferente respons wordt gegeven, en die

vervolgens ook inderdaad zo wordt ingevuld. Met name *aanhangselvragen* bieden participanten ruimschoots mogelijkheden om elkaar zo over en weer te bevestigen. Het volgende fragment waarin B op ziekenbezoek is bij A, is hier een voorbeeld van:

- (34) [Inform. gespr.]
1. B: Heb je trouwens nog gebeld naar je bloed?
 2. A: Ja kijk (3.0) 'tgaat hartstikke goed hè zie maar.
(2.2)
 3. B: Goh!
 4. A: Ja mooi rapport hè
 5. B: Ja wat gaat dat snel terug hè
 6. A: Ja hè
 7. B: Goh vooral die bovenste twee wat waren die dan de vorige keer hoog hè. twee en twintig honderd die eerste.
 8. A: Ja en nu iets van zeventien of zo hè
 9. B: Ja (2.0) nou als dit zo doorgaat ben je zo beter man.
(....)

Na de eerste vraag-antwoord sequentie, zet A de toon voor de verbondenheidsstrategie, door in de tweede beurt een expressieve formulering af te sluiten met een tag, waarop B in beurt 3 respondeert met een expressieve uiting. Opmerkelijk is nu dat de volgende beurten van de participanten allemaal een conditionele relevantie ten aanzien van het vervolg kennen, doordat de voorgaande uiting wordt beaamd, met aansluitend een expressieve uiting, die ook weer verwachtingen creëert ten aanzien van het vervolg. Zelfs een minimale respons als in beurt 6 wordt nog aangevuld met een tag waardoor voor B de mogelijkheid wordt gecreëerd om de voorgaande expressieve uiting (in de vorm van een exclamatie) nog aan te vullen. In de concluderende, en daarmee potentieel afrondende uiting in beurt 9, schetst B tenslotte een positief perspectief voor A. De verbondenheid die op deze manier tot uitdrukking is gebracht, kan dan ook gezien worden als functionerend binnen globalere doelstellingen die met het type 'speechactivity' (ziekenbezoek) samenhangen, en die we zouden kunnen samenvatten onder de notie 'opbeuren'. Het is echter niet een strategie die uitsluitend in dergelijke situaties gebruikt wordt.

Overigens kunnen ook conversaties waarin meningen worden uitgewisseld die een minder op de persoon gerichte inhoud hebben, bij uitstek de gelegenheden zijn om verbondenheid te indiceren door herhaalde bevestigingen, waarbij men elkaar afwisselt in de rol van 'aangever' en respondent. Zie bijvoorbeeld het volgende fragment:

- (35) [Inform. gespr.]
1. A: Dat hebben ze altijd heel goed voor elkaar in die engelse stukken.
 2. B: Ja.
 3. A: Besteden er enorm veel zorg aan aan de interieurs
[
 4. B: Ja ook (...) ja.
 5. A: En de hele manier van opname enzo.
 6. B: Ja
 7. A: Dat is wel mooi.
 8. B: Ja 't is wel sfeervol en gewoon wel ja: gezellig is 't eigenlijk wel.
 9. A: Ja
 10. B: Vind ik.
 11. A: Ja ja
 12. B: Net als in die oude tijd.
 13. A: Ja ja beter dan in die Amerikaanse series hè zoals Dallas en Dynasty.

14. B: Bijvoorbeeld ja. nu noem je ook een paar series
natuurlijk daar / dat kan nooit zoals die lui ((etc.))

Hoewel hier geen *tags* gebruikt worden om bevestigende responsen uit te lokken (met uitzondering van beurt 13), wordt iedere initiërende zet waarin een mening wordt gegeven, direct gevolgd door een bevestiging, al dan niet uitgebreid met een expressieve toevoeging. Het is overigens goed om te zien hoe die verbondenheidssignalen ook sequentieel uitgelokt worden in dit fragment: A formuleert een aantal meningen die door B voortdurend worden bevestigd, maar wel minimaal. In de spreekhandeling in beurt 7 formuleert A dan nog een keer de attitude die hij heeft ten aanzien van het onderhavige onderwerp, maar met minder sterk kwalificerende uitdrukkingen. Werd in beurt 1 en 3 nog gezegd *altijd heel goed* en *enorm veel zorg*, in beurt 7 klinkt het veel voorzichtiger *dat is wel mooi*. De herhaling van die evaluatieve component, waarmee een expressieve spreekhandeling wordt gerealiseerd, brengt B in de situatie dat hij of die evaluatie van A moet ondersteunen (en dat is de preferente respons) of moet nuanceren dan wel afwijzen. Doordat A die evaluatie heeft afgezwakt, wordt het voor B eenvoudiger om die ondersteuning te geven in zijn respons, in de vorm van alternatieve maar ook positief evaluerende kwalificaties. Als A die alleen bevestigt, met een minimale respons, gaat B in beurt 10 over tot een vergelijkbare strategie als A in beurt 7: een nadrukkelijk indiceren van het expressieve karakter van de voorgaande uitingen, waardoor A de gelegenheid wordt geboden zich daarbij nadrukkelijker aan te sluiten. Dat gebeurt ook in de herhaalde bevestiging van beurt 11, waarna B nog een nieuwe expressieve bewering doet, die vervolgens door A weer zeer instemmend wordt ontvangen, en uitgewerkt, waarbij het partikel *hè* de gerealiseerde verbondenheid nog eens bevestigt.

Commentaarzetten

Een sequentiële component die nog slechts zijdelings aan de orde is geweest als indicatie voor verbondenheid is de Commentaar-zet, waarmee een sequentie wordt afgesloten. De positie van de C-zet behoeft in veel gesprekken niet te worden bezet, en als die wel wordt gebruikt, is dat vaak met een 'ontvangstbevestiging' of met een evaluerende reactie ten aanzien van de respons. Met name die laatste categorie komt bij uitstek in aanmerking om als relatiebevestigende bijdrage te worden gehoord, zoals in

- (36) [Inform. gespr.]
A: Hoe loopt dat?
B: Komt wel goed.
A: Mooi.

In klasse-interactie (cf. Mehan 1979, Van der Geest 1987), en in arts-patiëntgesprekken (cf. Ten Have 1983, Frankel 1984, Berenst & Van der Geest 1986) dient de C-zet als kwalificatie van de kwaliteit van de respons in het licht van de initiatieve zet. Maar in alledaagse conversatie (als in (35)) dient de C-zet veelal in de eerste plaats als relationeel bevestigingssignaal. In gesprekken waarin iemand de weg vraagt, kunnen overigens beide functies soms worden geobserveerd:

- (37) [Wegvragen]
A: Meneer mag ik u iets vragen.
B: Dat mag u.
A: Ik moet naar de/ naar het station, kunt u me zeggen hoe ik daar kom?
B: Ja dan moet u die kant oplopen,
((enkele regels verder))
ja over die brug en dan moet u rechts.
--> A: Fijn.

B: U ziet allemaal die bussen staan.
 --> A: Nou dan kan't niet missen
 B: Nee.
 --> A: Dan vind ik hem. BEDANKT.

De eerste C-zet is met name relationeel gericht, ook al sluit de zet een sequentie af. De daarop volgende, die aansluit op een voortgezette respons van B, is al 'taakgerichter', terwijl in de laatste formulering het doel van het gesprek zelfs expliciet wordt genoemd. Al deze drie zinnen zijn evaluatief van aard, maar de laatste twee functioneren vooral in het licht van de coöperatiedimensie, terwijl de eerste een positieve kwalificering van de activiteit van het wegwijzen inhoudt, en daarmee een bijdrage levert aan de verbondenheid tussen de gesprekspartners.

Openings- en afsluitingssequenties

Tenslotte moeten we nog enige aandacht schenken aan de verbondenheid zoals die in begroetings- en afscheidssequenties tot uitdrukking komt. Goffman (1967) heeft gesteld dat dergelijke momenten in de interactie relationeel van groot belang zijn, omdat de verbondenheid dan onder spanning staat. Bij het afscheid moet extra werk worden verricht om te voorkomen dat het ontbreken van interactie in de toekomst de verbondenheid te zeer zal schaden, terwijl een belangrijk doel van de begroeting is om de schade die er als gevolg van ontbrekende interactie aan de verbondenheid is aangericht, teniet te doen. Het zou aldus Goffman (1967), de verklaring zijn voor de relatief grote luidheid waarmee zowel begroeting als afscheid gepaard gaan. Sequentieel wordt dit *verbondenheidswerk* normaliter net na de eerste openingssequentie, en net voorafgaand aan de slotsequentie gerealiseerd; ze kunnen uit een aantal rondes bestaan. In een stereotiepe opening als de volgende zien we hoe dit gaat:

(38) [Inform. gesprekken]

1. A: ((belt aan))
2. B: ((doet open))
3. A: Hoi
4. B: Ah hoi. ben jij het
5. A: Ja.
6. B: Kom erin hoe is 't
7. A: Goed joh=
8. B: =Mooi=
9. A: =En met jou
10. B: Ook goed.
11. A: Was je aan het werk?

Al in de eerste groetsequentie (3-4) wordt de aard van verbondenheid aangegeven in de formulering van de begroeting en van de wedergroet. Maar indicatiever nog zijn de toegevoegde formuleringen *ah* en *ben jij het* waarmee een aangename verrassing wordt uitgedrukt. Vooral in telefoongesprekken waar de eerste sequentie (van *oproep* en *beschikbaarstelling*) normaliter relationeel neutraal zijn, is de sequentie die erop volgt, met name indicatief voor de mate van verbondenheid die de gesprekspartners (opnieuw) willen realiseren. Vergelijk bijvoorbeeld de volgende drie openingen:

(39) [Telefoongespr.]

A: ((bel))
 B: Mauk (...)
 A: Hallo die mauk, met gert.
 B: Ha gert.
 A: Hai, hoe is't.
 B: Goed,

(40) [Telefoongespr.]

A: ((bel))
 B: Van de berg.
 A: Ja dag karel, met henk nuis.
 B: Dag henk.
 A: 'k Heb een wat rare vraag,
 B: Ja,

(41) [Telefoongespr.]
 A: ((bel))
 B: Met jan de geer
 A: Ja met marijke de boer,
 B: Ja,
 A: Ik wou u vragen (...)

De variatie begint in de derde zet in de sequentie, waarin de opbeller zich tenminste moet identificeren (cf. Houtkoop 1991), maar daarenboven de opgebeldde kan begroeten, en daarin meer of minder verbondenheid kan tonen. In (41) ontbreekt die begroetingstoevoeging, in (40) is de begroeting betrekkelijk neutraal (afgedacht van het gebruik van de voornaam), terwijl in (39) de begroeting expressiever is, door het gebruik van *die* voorafgaande aan het noemen van de naam van de gesprekspartner. In de vierde zet wordt de gekozen relationele strategie bevestigd, door een onbrekende begroeting (41) en door begroetingen in (40) en (39) die qua expressiviteit vergelijkbaar zijn aan de voorafgaande begroetingen.

Ook in gesprekken die *face to face* zijn, veroorzaken kleine varianten in de formuleringen in de openingssequentie grote verschillen wat betreft de geïndiceerde verbondenheid, zoals moge blijken uit een vergelijking van de opening in (38) met die in (42) en (43):

(42) [Inform. gesprekken]
 A: Hoi
 --> B: Oh was jij er ook al weer

(43) [Inform. gesprekken]
 A: Goeiemiddag.
 B: Goeiemiddag.
 --> C: Zo was jij er al weer.

In alle drie openingen is er sprake van wat Adamzik (1984) een betrektingsrepresentatief noemt. De aard van de spreekhandeling als meer of minder distantiërend wordt behalve door de gekozen formuleringsopties echter ook door de sequentiële positie bepaald. Stel bijvoorbeeld dat een uiting als van C in (43) als initiatieve zet zou fungeren. Dan zou het distantiërende karakter er geheel aan ontbreken:

(44) Zo daar ben ik al weer

Het gaat hier dus om sequentiële strategieën, waarbij de formuleringkeus echter beslissend is voor de functie van de betreffende strategie.

Wat betreft de *beëindigingen* in gesprekken, die sequentieel uit tenminste twee fasen bestaan, namelijk de aanzet tot de beëindiging, en de eigenlijke afsluiting (cf. Schegloff & Sacks 1974, Schank 1979), zou de aanzet tot beëindiging relationeel op de asymmetrie-dimensie van belang kunnen zijn (cf. § 7.3), maar in termen van verbondenheid of distantie speelt die aanzet tot beëindiging in bepaalde contexten ook een rol. Met zo'n aanzet komt immers ook het eind van het samenzijn van de gesprekspartners in het zicht. En het verbreken van die verbondenheid zou in zichzelf als een daad van distantiëring kunne wordn aangemerkt. Zoals gezegd, meent Goffman (1967) dat de gesprekspartners een afscheid daarom altijd met vormen van

compenserend gedrag gepaard laten gaan. Dit verklaart niet alleen het relatief luidruchtige karakter van het afscheid in bepaalde contexten, maar ook het optreden van een *tussenfase*, die vooraf gaat aan de eigenlijk slotsequentie, en waarin met name spreekhandelingen worden gerealiseerd, die verbondenheid tussen de gesprekspartners indiceren. Een sober voorbeeld is fragment (45):

- (45) [Inform.gespr.]
1. A: Het is geen loting of zo.
 2. B: Nee ik dacht het niet.
 3. A: Hm:..
(5.0)
 4. A: Maar eh ik moet echt weer aan de studie,
 5. B: Ja
 6. A: Dus ik stap weer even op.
 7. B: Ja oké. dan zie ik je morgen wel op het
vragenuurtje denk ik hè van het tentamen.
 8. [
 9. A: Oh ja.
 10. A: Is goed.
 11. B: Ja oké. tot dan hé!
 12. A: Doe: :g!
[
 13. B: Hoi!

Nadat het topic afgesloten lijkt te zijn, neemt A in r.4 het initiatief om het gesprek te beëindigen. In dit voorbeeld zien we echter ook dat niet het initiatief nemen tot de beëindiging zonder meer als een vorm van distantiëring kan worden aangemerkt: Doordat B die hier de ontvangende participant is, het gesprekstopic niet verder ontwikkelt, en evenmin een nieuw topic introduceert op het moment waarop dat had gekund (na r.3), brengt die in feite A (de bezoeker) in de positie waarin hij het gesprek wel moet beëindigen. Dat betekent dat de sequentiële positie waarin het initiatief tot beëindiging wordt genomen, mede bepalend is voor de relationele waarde die zo'n spreekhandeling heeft. Als het initiatief daartoe wordt genomen door degene bij wie de gesprekspartner op bezoek is, wordt dat bijvoorbeeld als een gemarkeerde vorm ervaren. En zo'n initiatief functioneert dan in principe ook als een strategie om distantiëring en/of dominantie mee te realiseren, en zou om het te verzachten met excuses en met integratieve strategieën gecompenseerd moeten worden. Zie bijvoorbeeld fragment (46) waarin B niet alleen een diskwalificatie geeft van het feit dat ze weg moet, maar ook nadrukkelijk aanvullende integratieve uitingen realiseert.

- (46) [Inform.gespr.]
[B heeft een verhaal verteld, en sluit af; A is de bezoeker.]
- B: (...) van WACHT U EVEN MENEER, WACHT U EVEN.
((lachen))
[
 - A: Ja ((lachen)).
1.5
 - B: Maar shit ik moet WEG.
 - A: Oh:
 - B: Eh: nou leuk dat je geweest bent.
 - A: Ja.
 - B: Kom nog eens vaker langs!

Maar ook in het geval de aanzet tot beëindiging relationeel niet gemarkeerd is (zoals in fragment (46)), vindt er voorafgaande aan de slotsequentie wel relationeel werk plaats. Dat bestaat ondermeer uit spreekhandelingen waarin het perspectief op een volgend samenzijn wordt gegeven, waarin een positieve evaluatie van het bijeenzijn wordt gegeven, waarin wensen voor de gesprekspartner worden gedaan, waarin wordt bedankt etc. Dergelijke spreekhandelingen kunnen ook nog in de eindsequentie worden gerealiseerd, waardoor het onderscheid tussen die laatste sequentie en de 'tussenfase' soms niet meer duidelijk is. Zoals we in fragment (47), waar al een groetsequentie wordt ingezet in r.6 door degene die het initiatief tot beëindiging had genomen, alvorens de louter relationele spreekhandelingen beginnen, terwijl ook de laatste uiting nog weer een relationele bijdrage is:

(47) [Inform.gespr. B is de bezoeker]

1. A: Maar wie is F(...)dan?

2. B: Nou ja. dat geeft ja niks.

3. (2.6)

4. B: MAAR IK MOET ER NOU ECHT VANDOOR JONGENS!

5. A: Ja?

--> 6. B: Tot ziens hè?

[

--> 7. C: Nou leuk dat je even langskwam.

--> 8. B: Ja. leuk.

9. A: Ja!

10. B: Doe!

11. C: Oké, tot ziens!

[

12. A: Hoi!

-->13. B: Groetjes thuis!

In gesprekken met een onbekende, maar waarbij de initiatiefnemer wel een duidelijk conversatiemotief heeft, zoals in wegvraaggesprekken, bestaat de beëindiging van het gesprek soms alleen uit zo'n relationele spreekhandeling van de initiatiefnemer, zoals in (48), eventueel aangevuld met een verbale acceptatie van de respondent als in (49), en een groet van de initiatiefnemer, zoals in (50). A is de initiatiefnemer, B is de respondent in deze fragmenten:

(48) [Wegvragen]

B: (...) en dan moet u rechts. u ziet allemaal die bussen staan.

A: Nou dan kan 't niet missen.

B: Nee.

--> A: Nou dan vind ik hem. BEDANKT.

(49) [Wegvragen]

B: (...)en dan zie je 't vanzelf waar die grote bushalte is en al die bussen staan daar wel.

--> A: Nou dan kan 't niet missen. fijn bedankt.

B: Ja.

(50) [Wegvragen]

B: (...)en dan ga je steeds maar rechtdoor, dus eh,

A: Aha ik hoef nergens meer af te slaan

B: Nee je komt er eh vanzelf.

--> A: Fijn. bedankt HOOR!

B: OKé.

A: DA:G!

Slechts in uitzonderingsgevallen kent de beëindiging in dit type gesprekken een slot dat uit een groetsequentie bestaat, zoals in (51):

(51) [Wegvragen]

B: (...) loop je er recht op aan.

A: Nou dan vind ik 't wel.

B: Ja.

--> A: Bedankt.

B: Ja

[

A: DA:G

[

B: DA:G

Deze voorbeelden maken bovendien duidelijk dat in een beëindiging waarin de initiatiefnemer in het gesprek de aanzet geeft tot de beëindiging, op hem de taak rust, relationele bijdragen te

realiseren.⁷ In hoeverre de andere gesprekspartner die ook realiseert, lijkt af te hangen van de mate van verbondenheid die de gesprekspartner wil realiseren. In een gesprekstype als *de weg vragen*, lijkt de ongemarkeerde vorm met zich mee te brengen dat die verbondenheid niet geïndiceerd wordt, of op zijn hoogst in een responderende routine als *Geen dank*, of in een afsluitende wens als *Succes verder*. In winkelgesprekken waar de klant de initiatiefnemer is, en ook de beëindiging van het gesprek inzet, wordt het relationele werk op dezelfde manier verdeeld. Alleen is daar een groetsequentie wel standaard, zoals in fragment (52), waar K de klant is en V de verkoper:

```
(52) [Winkelgesprek]
--> K:    Nou bedankt voor de inlichtingen=
      [
V:      Ja oké.
V:      =Ja.
K:      Goediedag.
V:      Dag.
```

In arts-patiëntgesprekken is de situatie complexer. De arts geeft daar namelijk vaak de aanzet tot beëindiging terwijl de patiënt in principe de initiatiefnemer is. In dergelijke gevallen wordt behalve door de arts ook door de patiënt nog vaak enig relationeel werk verricht, veelal voorafgaand aan de eindsequentie, zoals bijvoorbeeld in fragment (53):

```
(53) [A/p-gespr.]
A:    Verder nog vragen?
P:    Eh: nee.
A:    't Ziet er verder goed uit.
P:    'k Weet zo niks.
--> A:    Oké zeg. het beste.
--> P:    Ja. bedankt.
--> A:    Tot ziens.
P:    Dag!
A:    Dag!
```

Het relationele werk in dergelijke gesprekken beperkt zich overigens meestal tot spreekhandelingen als *bedanken* en *wensen*, in de vorm van routineformuleringen, terwijl ook groetformuleringen die het perspectief op een weerzien als inhoud hebben, als zodanig kunnen functioneren.

In gesprekken tussen vrienden of bekenden (zoals in de voorbeelden (45) t/m (47)) worden de relationele strategieën normaliter wederzijds gerealiseerd, voorafgaand aan de slotsequentie. Bovendien bestaan ze bovendien uit spreekhandelingen die een sterkere mate van verbondenheid tot uitdrukking brengen. Dat manifesteert zich ondermeer in uitingen die een positieve evaluatie ten aanzien van het samenzijn bevatten, en niet alleen uit routineformuleringen bestaan.

De conclusie kan dus zijn dat zowel de wijze waarop de openingssequentie als de 'tussenfase' in de afsluiting wordt gerealiseerd, strategisch functioneren om de relationele verhoudingen ten opzichte van de gesprekspartner te indiceren.

6.4 Korte samenvatting

In dit hoofdstuk is een overzicht gegeven van diverse strategieën om intenties op de verbondenheidsdimensie tot uitdrukking te brengen. Daarbij is vastgesteld dat er een aantal metacommunicatieve uitdrukkingen zijn waarmee *verbondenheid* kan worden uitgedrukt maar dat daar weinig uitdrukkingen onder zijn die performatief gebruikt kunnen worden, ter indicatie

van de verbondenheid en de afstand ten opzichte van de gesprekspartner. Sommige van die afstandsindicerende performatieven spelen overigens een belangrijke rol in de ontwikkeling van een conflict, waarbij de coöperativiteitsdimensie in het geding is.

De formuleringen die een rol spelen ter indicatie van een aspect op deze dimensie hebben zowel op de code als op de inhoud betrekking. Ik besprak het verbondenheid-indicerende gebruik van intonatie, toonhoogte, spreeknelheid etc. waarin accommodatie aan de gesprekspartner kan plaatsvinden; maar tevens kwam aan de orde de functie van bepaalde lexemen die een attitude van gelijkheid en verbondenheid of van distantie ten opzichte van de gesprekspartner uitdrukken, en van partikels die geruststelling en verbondenheid in emotie en kennis indiceren: Sprekers drukken in betrekkelijk directe zin de mate van verbondenheid uit door uitingen waarvan het predikaat bestaat uit werkwoorden of adjectiva die semantisch gezien verbijzonderingen vormen van het concept *verbondenheid*. Minder direct zijn de formuleringstrategieën waarin de spreker geen relationele termen gebruikt in het predikaat, maar evaluatieve, die betrekking hebben op aspecten van de recipiënt, en waaruit inferenties ten aanzien van de mate van distantie of verbondenheid kunnen worden afgeleid. Uitingen waarin 'vanzelfsprekendheden' worden geformuleerd, worden gebruikt ter indicatie van verbondenheid. Op deze manier fungeren ook uitingen waar de instembaarheid met de inhoud van de propositie wordt gepresupponeerd met behulp van bevestigings- en geruststellingspartikels en met behulp van tags. Daarna werden de mogelijkheden besproken om een bepaald type propositionele inhouden, die betrekking hebben op een gezamenlijk kennisdomein, strategisch te selecteren teneinde verbondenheid te indiceren. Voor het feit dat een dergelijke strategie juist ook een differentiërende intentie kan uitdrukken, werd een verklaring gegeven. Tenslotte zijn er mogelijkheden voor een spreker om zich wel dan niet aan te passen aan de gesprekspartner wat betreft para-linguïstische aspecten en wat betreft accent- en stijlkeuze, en daarmee verbondenheid dan wel distantie ten opzichte van die gesprekspartner te indiceren.

In de derde plaats zijn de sequentiële strategieën die een spreker kan hanteren aan de orde gesteld. Daarbij zijn de condities gekarakteriseerd waaronder interrupties en aansluitend simultaan spreken een verbondenheidsfunctie realiseren. Maar vooral is ingeggaan op de mogelijkheden die de preferentiestructuren bieden in verband met het indiceren van een verbondenheid, alsmede op de rol van afsluitende Commentaar-zetten in sequenties. als uiting van verbondenheid te fungeren. Betoogd werd dat preferente responsen die aansluiten op initiatieve zinnen waarvoor responsverwachtingen gelden, beschouwd moeten worden als gemotiveerd door integratieve intenties, waarbij behalve de verbondenheids- ook de coöperativiteitsdimensie in het geding is. Afwezigheid van preferente responsen betekenen dan dat in meerdere of in mindere mate differentiërende intenties aan de betreffende gesprekspartner worden toegeschreven. Tenslotte zijn een aantal routines die met de opening en de afsluiting van gesprekken samenhangen gekarakteriseerd wat betreft hun strategische functie op de verbondenheidsdimensie. In de openingen bleek de wijze waarop de oproep-beschikbaarheidssequentie (of de daarop volgende identificatie- en begroetingssequentie) wordt gerealiseerd, van belang. In de afsluitingen worden met name in de tussenfase verbondenheidsstrategieën gerealiseerd, die de aard van de relatie op deze dimensie nauwkeurig indiceren.

Noten bij hoofdstuk 6

3. Daarmee is *verwijten* etc. een type spreekhandeling dat op alle vijf functionele parameters geïnterpreteerd wordt.
4. Dat er sterke verwachtingen bestaan omtrent de relatie tussen de *status* van een spreker en diens *spreeksnelheid*, in de zin van hoe groter de spreeksnelheid, hoe hoger de maatschappelijke en intellectuele status die aan de spreker wordt toegeschreven), is ook uit ander sociaal-psychologisch onderzoek bekend. Zie b.v. Siegman (1978).
5. Ook in het kindertaalonderzoek treffen we de observatie aan dat kinderen hun aanpassing aan het taalgedrag ten opzichte van jongere of taallerende kinderen, beperken; een te sterke aanpassing wordt door de reccipiënt niet gewaardeerd (Van der Geest & Heckhausen 1980).
6. In de beschouwingen van Brown & Levinson (1978, 1987) wordt dit face-aspect aangeduid als het positieve face, waarvoor zij een definitie geven in termen van 'behoeften' van de bezitter, i.c. de behoeften om gewaardeerd te worden, en om in de voorkeuren voor bepaalde zaken gesteund te worden. Deze face-behoeften zouden in termen van het hier ontwikkelde relationele model, gekarakteriseerd kunnen worden als de behoefte aan integratief (taal)gedrag van de gesprekspartner.
7. Een bijzondere situatie doet zich voor als de respondent belang heeft bij het initiatief van de gesprekspartner, zoals in radioprogramma's waarin luisteraars worden uitgenodigd om te bellen. Daar blijkt de respondent (programmamaker) namelijk de taak te hebben om het relationele werk te verrichten, met name in de vorm van *bedanken*. Die spreekhandeling benutten programmamakers vervolgens ook vaak als aanzetten tot beëindiging.